

АГРЕСИВНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ: ЕТОЛОГІЧНИЙ І ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ КОНТЕКСТ

Олена Коломієць
Черкаси

Агресивність особистості розглядаються крізь призму етологічного і екзистенційного пояснення агресії. З точки зору етології агресія розглядається як інстинктивна та соціально обумовлена поведінка, що безпосередньо пов'язана з задоволенням важливих життєвих потреб.

Ключові слова: агресія, агресивність, еволюція, суспільство.

Серед аналітичної низки соціально-філософських, соціологічних і психологічних теорій людської агресії заслуговують на особливу увагу такі як соціально-філософська концепція Е. Фромма, перинатальна концепція С. Грофа, теорії соціального навчання та впливу А. Бандури, у яких найбільш адекватно розглядаються різні чинники та механізми дії людської деструктивності. Поєднання і взаємозв'язок цих конструктивних концепцій дозволяє тлумачити феномен агресії та обґрунтувати формування первісного (інстинктивного й перинатального) і вторинного (соціального) рівнів агресії, з'ясувати витоки формування детермінант агресії, надає можливість знайти конструктивні підходи до розв'язання проблеми агресії, побудувати соціальні та психотерапевтичні моделі контролю, управління і блокування агресивної поведінки. Наголошується, що соціальні психопатологічні процеси визначаються перинатальною та трансперсональною динамікою. Перинатальний рівень підсвідомого як резерву агресивних імпульсів являє собою потенційний пласт ментальних порушень. Процес формування вторинного (соціального) рівня агресії відбувається під величезним впливом хворого суспільства, у якому соціалізується індивід. У цьому процесі важлива роль відводиться вихованню, засобам масової інформації, соціально-психологічним умовам (фрустрація, настанови, інструкції, параноїдальні ідеї).

Початок етологічного підходу до розуміння агресії і агресивності людини було покладено в працях К. Лоренца [8; 9]. Відзначаючи, що термін «агресія» надзвичайно часто вживається в самому широкому контексті, К. Лоренц писав, що «для обивателя поняття агресії пов'язане з найрізноманітнішими явищами повсякденного життя, починаючи від бійки півнів і собак, хлоп'ячих бійок і т. д. і закінчуючи зрештою війною і атомною бомбою» [8; 221]. У теорії К. Лоренца агресія людини уподібнюється агресії тварин і пояснюється чисто біологічно – як засіб вижити в боротьбі з іншими істотами, як засіб захисту і утвердження себе, свого життя через знищення або перемогу над суперником.

Етологічний підхід виходить з біологізаторського трактування трактування агресії як особливого вродженого інстинкту і, по суті, являє собою модернізовану форму соціального дарвінізму. Саме тому його і слід розглядати як історично першу в ідейному плані спробу пояснення природи агресії – через пряму апеляцію до біологічної природи людини. В основі цього підходу лежить відомий постулат вчення Ч. Дарвіна, який говорить: змінити людину щодо її біологічної спадковості та вроджених нахилів можна лише в тій мірі, наскільки це реально в результаті природного відбору і спеціальних вправ.

Основними представниками етологічного підходу з'явилися К. Лоренц, Т. Томпсон, Р. Ардрі, Дж. П. Скот. Вони розвивали ідею властивою людині вродженої інстинктивної агресивності і доводили, що еволюція так і не виробила в людях здібності і потреби в приборканні своїх інстинктів. Р. Ардрі прямо писав, що людина «генетично запрограмована на вчинення насильницьких дій», і що вон «безсила проти інстинктів власної природи», які «невідворотно ведуть її до соціальних конфліктів» [2, 25].

Дотримуючись сформульованого Торпом положення про те, що «навіть чи в поведінці тварин можна знайти хоча б один аспект, який не мав би відношення до проблеми поведінки людей», етологи розглядають агресивну поведінку людей як спонтанну вроджену реакцію. Ця точка зору знайшла відображення в працях К. Лоренца. Він писав, що внутрішньовидова агресія у людей є абсолютно таким же мимовільним інстинктивним прагненням, як і у інших вищих хребетних тварин. На його думку, в

організмі людини, як і тварини, накопичується свого роду енергія агресивного потягу, причому накопичення відбувається до тих пір, поки в результаті відповідного пускового подразника вона не розрядиться. Як приклад К. Лоренц вказує на підлітка, який при першому знайомстві з однолітком зараз же починає з ним битися, роблячи так само, як в аналогічному випадку надходять мавпи, щури і ящірки. К. Лоренц пише, що агресія є «справжнім інстинктом – первинним, спрямованим на збереження виду» [9, 39].

У рамках етологічного підходу агресія розглядається як доцільний інстинкт, вироблений і закріплений в процесі еволюції. К. Лоренц стверджував, що існує зв'язок між «природною історією агресії», яка описує потяг до боротьби у тварини, потяг, спрямований проти своїх родичів, і «агресіями в історії людства». Більше того, він ясно висловився на користь біогенетичної природи агресивності людини, заявляючи, що «згубний за своїми розмірами агресивний інстинкт, який як погане спадщина і донині сидить у нас, у людей в крові» було пронесено через багато тисячоліть як результат генетичної селекції.

Агресія, за К. Лоренцу, є інстинктом не смерті (як, наприклад, у З. Фрейда), а збереження життя і виду, і тому, таким же інстинктом, як і всі інші. Дискутуючи з приводу вчення З. Фрейда про інстинкти, К. Лоренц пише: «Агресія, прояви якої часто ототожнюються з проявами «інстинкту смерті», – це такий же інстинкт, як і всі інші, і в природних умовах так само, як і вони, служить збереження виду і свого життя» [8, 5].

В етології виділяється кілька функцій внутрішньовидової агресії. До них відносяться: функція територіальності, функція статевого відбору, батьківська функція, функція ієрархії, функція партнерства та ін. К. Лоренц підкреслює роль агресії у взаємодії інстинктів усередині організму. «Агресія відіграє роль в центрі інстинктів, вона буває мотором – «мотивацією» – і в такій поведінці, яка зовні не має нічого спільного з агресією, навіть здається її протилежністю» [4, 39].

Людина успадкувала від «братів своїх менших» інстинктивні механізми включення, реалізації і завершення агресивної поведінки (забезпечується певними мозковими структурами), а також суб'єктивно позитивний емоційний компонент його, здатний стати автономним мотивом агресії [7].

К. Лоренц вважає, що між різними людськими популяціями все ж є відмінності в їх початковому (вродженому) ступені агресивності, що склався в результаті природного відбору. Як приклад надзвичайно агресивного народу він наводить плем'я індіанців Юта. На думку К. Лоренца, людина агресивна, тому що походить від приматів. Оскільки останні є травоядними тваринами, то у них абсолютно відсутній властивий хижакам «інстинкт вбивці». У хижаків для збереження виду повинен був в результаті еволюції виникнути механізм, гальмуючий внутрішньовидову агресію, тому що «інстинкт вбивці», спрямований на собі подібних призвів би до повного вимирання виду. У гомінідів ж необхідності в такому механізмі не було (природа не могла передбачити, що в руках «голої мавпи з'явиться смертоносна зброя») [9].

Інстинктивна природа людської агресії відстоювалася також у психоаналітичній моделі З. Фрейда. З. Фрейд виділив два фундаментальних інстинкти – інстинкт життя (творче начало в людині, Ерос) і інстинкт смерті (Танатос – початок руйнівний, з яким і пов'язують агресивність). Потяг до смерті, за З. Фрейдом, спонукає до саморуйнування, і агресія є механізмом, завдяки якому цей потяг перемикається: руйнування направляється на інші об'єкти, у першу чергу, на інших людей. Мак Даугол в якості причин агресії визнавав «інстинкт забіякуватості», закладений у людині від природи. Мюррей до первинних потреб людини ввів і потребу в агресії, які спонукають її шукати випадки атакувати з метою принести шкоду. А. Маслоу в своїй монографії «Мотивація і особистість» провів аналіз проблеми, чи є деструктивність подібною до інстинкту. А. Маслоу зробив висновок, що агресивність – не інстинкт, але подібна інстинкту [10, 171].

К. Лоренц вважає, що порівняння людини з твариною «не здається настільки образливим, якщо розглянути разюче невміння людини керувати своєю поведінкою по відношенню до представників свого ж біологічного виду», і що в цьому відношенні людина «не зробила ні найменшого прогресу в справі оволодіння самим собою». К. Лоренц повний песимізму відносно сили здорового глузду і почуття відповідальності сучасної людини: «Маючи в руках атомні бомби, а в центральній нервовій системі – ендогенні агресивні інстинкти запальної мавпи, сучасне людство ґрунтовно втратило свою рівновагу [9, 109].

К. Лоренц, як і З. Фрейд, вважає, що людині не дано впоратися зі своєю агресивністю, він може тільки направити її в потрібне русло. К. Лоренц пише, що «в душі інстинкт агресії – спадщина людиноподібних предків, з яким його розум не може впоратися», головна небезпека інстинкту полягає в його спонтанності [9, 39]. Разом з тим К. Лоренц все ж допускає можливість регуляції людської поведінки і відводить певну роль виховання, покладає надії на посилення моральної відповідальності за своє майбутнє. Насторожує той факт, що спираються на роботи К. Лоренца інші дослідники не тільки підтримують інстинктивну природу агресії, але і стверджують, що люди при всьому бажанні не в змозі здійснювати контроль над проявами своєї агресивності [9, 10].

Підхід К. Лоренца до розуміння і пояснення феномена агресії критикувався як самими етологами, так і психологами не тільки за ризиковане перенесення на людину результатів, отриманих у дослідженні тварин, або за твердження про зниження рівня агресії людини шляхом різних змагань, а й за недостатнє фактичне обґрунтування.

З позиції соціально-історичного детермінізму етологів критикував В. Холлічер [13]. На багатому історико-антропологічному матеріалі він переконливо показав, що ототожнення процесів функціонування тваринного світу і людського суспільства веде до затушовування не тільки соціальних чинників, але і практично всіх інших утворень, які властиві людині як громадському суті [6]. Є й інші вагомні аргументи: так, наприклад, до цих пір не виявлені прогнозовані етологами «гени агресивності», немає ніякого реального підтвердження і уявленням К. Лоренца про особливу «агресивну енергію» тварин і людини. Деякі критики постійно дорікають етології в тому, що у своїх теоретичних побудовах вони відверто забувають про очевидну мінливість людської поведінки і, зокрема, про варіативність людських проявів агресії [3, 9]. Головною опозицією концепції К. Лоренца є теорія соціального навчання, яка підкреслює когнітивні джерела агресивної поведінки і відповідні методи її корекції.

Вітчизняні психологи також виступали з критикою цієї теорії. Н. Левітов відзначав необхідність підкреслення відмінностей між агресивною поведінкою тварин і людини: перше поняття цілком залишається в рамках суто біологічних закономірностей, у той час як агресивна поведінка групи людей або конкретної людини визначається соціальними, суспільно-історичними умовами. Ф. Басін справедливо писав, що саме вживання одного і того ж терміну у застосуванні до агресії тваринного і агресії людини – невинувато і вносить плутанину. Це два різних феномена. «Що спільного, – вказував він, – між схильністю звіра нападати на побратимів, що спирається на інстинкти, індивідуальної і агресією як суспільним явищем у людини?» [1, 55]. Такі екстраполяції невірні вже хоча б тому, що проблеми агресії та насильства в людському суспільстві не можуть бути вирішені виключно за допомогою вроджених біологічних факторів [5, 85].

Інший відомий натураліст А. Стор збагатив спостереження і висновки К. Лоренца іншими аспектами. У своїй книзі «Людська агресивність» він дотримується думки К. Лоренца і підкреслює, що у людини, як і в інших тварин, агресивне прагнення є стійкою спадковістю, від якої неможливо позбутися і яка є абсолютно необхідною для виживання. Він розкриває позитивну функцію агресивності, яка прагне до збереження виду та окремого індивіда. А. Стор робить висновок про те, що фізіологічний механізм агресивності, агресивна переживання і поведінка, будучи насправді інстинктивними в тому сенсі, що це природна автоматична можливість, яка легко розпалюється [12, 123]. Слід зазначити, що пояснення агресивності в рамках теорії К. Лоренца-А. Стора є досить спрощеним, тому що при порівнянні поведінки людини і тварини не враховується дуже серйозний аспект, а саме те, що соціальний вплив і навчання грають безсумнівно велику роль у розвитку людини, ніж тварин.

Відповідно до сучасного розумінням, з точки зору етології, агресія, будучи інстинктивно наперед визначеною і соціально обумовленою поведінкою, безпосередньо пов'язана з задоволенням важливих життєвих потреб. Блокування однієї з них викликає посилення агресивних тенденцій. На рівні індивіда патологічний або непатологічний характер агресії окреслюється відповідним якістю, потребу що зазнають фрустрації, так і кількісними характеристиками агресивної поведінки, а, крім того, – його соціальною спрямованістю [7].

Як відзначають Ю. Шевченко, М. Дерягіна, Н. Валентовіч, етологічний підхід до вивчення людської агресії представляється перспективним як у більш широких рамках загальної антропології, так і з точки зору конкретної психотерапевтичної парадигми [14].

Ето-фізіологічний аналіз дозволяє простежити всю послідовність проявів агресивної поведінки, починаючи з морфологічних мозкових структур і закінчуючи видоспецифічними моторними паттернами [11]. Специфічний набір моторних актів (міміки, пози, жести, вокалізації) складають картину тієї чи іншої форми поведінки, що представляє невербальний канал комунікації, інтегрований на корково-підкірковому рівні. Ці рухові параметри і становлять типологію агресивної поведінки.

Знання етологічних проявів агресивної поведінки, що виражається в мімічних, пізніше і жестових (а також вокальних) рухових актів дозволяє виявити, а отже, попередити розвиток агресивних тенденцій, у тому числі в різних етнічних групах. О. Хренніковим був складений глосарій маркерів агресивної поведінки людини, представленого у вигляді елементів агресивно-попереджувального, агресивно-конфліктного і агресивно-контактного поведінки; визначено статевий диморфізм в типології, структурі агресивної поведінки, а також в інтенсивності проявів елементів агресії в загальному контексті поведінки; виділена типологічна специфіка агресивної поведінки різних етнічних груп, що виявляється в пріоритеті певного каналу комунікації (міміка, поза, жест). Виявлено етнічні відмінності в структурі розгортання агресивної акції від демонстрації елементарних одиночних елементів агресивної поведінки до складних моторних комплексів. Етологічний метод дозволяє прогнозувати розвиток агресивної активності (в тому числі і прихованої) по латентним ознакам з урахуванням етнічної (лінгвістичної) приналежності людини [7].

Таким чином, спрощене трактування сутності та природи людської агресії в роботах К. Лоренца стала основою сучасного етологічного підходу до її вивчення, який дозволяє розширити можливості своєчасного виявлення, прогнозування, контролю та корекції агресивної поведінки.

В класифікації агресії Е. Фромма [15; 16], агресивна поведінка постає складним багатомірним процесом, у якому взаємодіє безліч факторів. Детермінантами агресії: соціальні, зовнішні, біологічні, природні, індивідуальні. На підставі аналізу фроммівської моделі структури агресії підкреслюється, що в основі цієї класифікації лежить функціональний підхід, пов'язаний із диференціюючим критерієм: біологічно адаптивна агресія (корисна) – біологічно неадаптивна агресія (шкідлива). Доброякісна агресія виступає у соціально сприйнятних формах, є захисною і творчою силою соціуму, спрямована на розвиток суспільства, а злаякісна агресія є протиприродною формою людського стану, яка продукується нелюдськими умовами. Така точка зору Е. Фромма [15] та інших дослідників дозволяє робити наголоси на тих зовнішніх та соціальних умовах, які можуть прискорювати або гальмувати деструктивні процеси. Оскільки процеси фокусуються в полі соціального контексту, йде домінування соціальних факторів як детермінант агресії, що створює умови для формування хворого патологічного суспільства. І тільки змінення соціальної і духовної настанови суспільства дозволить зменшити вплив негативних соціальних детермінант та розв'язати проблему людської деструктивності.

Деструктивний людський досвід призводить до усвідомлення істини, яка протистоїть конфліктному, катастрофічному баченню світу – це шлях до створення на компаративних началах світу без насилля і зла, що знаходить свій вияв у розширеній основі етики ненасилля, толерантності, екологізації сучасної свідомості, екофемінізмі, що спрямоване на зняття протистояння людини і природи. Ця важлива ідея розкривається у третьому розділі «Становлення ненасильницького світу та виховання не агресії». У першому підрозділі «Ненасилля як теоретична реальність, ідеологічний принцип, соціальний ідеал» обґрунтовано концепцію ненасильства, що сягає стародавнього Заходу і Сходу. Поява заповіді «Не вбий» стала зламним моментом, який К. Ясперс визначив як осьовий час у розвитку людства. Ідеал ненасильства зазначив різкий поворот в історії європейської культури. З того часу відбувається усвідомлення людиною імпритингу людиноббивства. Заповіді непротивства злу насиллям, любові до ворогів настільки суперечили природним інстинктам і соціальним мотивам людини, що зберегли з дійсністю лише негативні зв'язки. Прихильники ідеї ненасильства, неревольюційних шляхів соціальної активності, засобів політичного опору виходять в її обґрунтуванні або з принципу святості життя, що характерне для східних цивілізацій, або з іудейсько-християнської парадигми «Не вбий». Особливого значення принципи відмови від війн, насилля набувають із середини ХХ століття, в якому питання мирного співіснування

різних ідеологій, політичних систем, світових релігій стає життєво необхідним, без якого існування людства стає проблематичним. Ненасильство у тому вигляді, якого воно набуло в теорії та практиці ХХ століття є ефективним засобом розв'язання суспільних конфліктів: масові протести проти насилля, формування гуманістично-орієнтованої свідомості, впровадження ненасильницьких технологій. Ненасилля, як явище суспільного життя, ідеологічний принцип, соціальний ідеал, механізм соціальної регуляції та засіб розв'язання конфліктів уявляє соціальний архетип і атрибут соціального морфогенезу, що задає основоположні «сенси» цивілізованому співжиттю людей. Феномен боротьби з насиллям – це соціальна активність, орієнтація на конструктивну силу у відстоюванні прав та свобод у актах самореалізації волі і прагнень.

В теоретичних шуканнях цілого ряду українських філософів порушено цілий комплекс питань, які раніше розглядались окремо під рубриками антропології, етики, теорії культури, а також теоретико-методологічні проблеми загальнофілософського рівня. Основний внесок у розвиток досліджуваної проблеми зробили філософія, соціальна філософія, психологія, соціологія, кримінологія та політологія. Серед них заслуговує на увагу дослідження О. Чижевського і В. Вернадського, які поповнили парадигму людської агресії космологічною концепцією. У працях сучасних вітчизняних учених феномен агресії не є предметом спеціального дослідження, а підпорядкований вирішенню проблем кримінологічного, психологічного, соціального та етичного характеру. Слід констатувати, що у сучасному соціально-філософському знанні і науково-теоретичному досвіді є, безумовно, цінний науково-теоретичний, морально-етичний, конкретно-історичний досвід, що може служити джерелом побудови соціально-філософської концепції насилля-ненасилля, агресії-неагресії, яка спрямована на з'ясування онтологічного змісту цих універсальних соціальних розробок. За межами дослідження залишається український соціально-філософський аналіз феномену агресії та деструктивності.

Література:

1. Аверин В. А. Психология детей и подростков / В. А. Аверин. – СПб. : Питер, 1998. – 379 с.
2. Бандура А. Подростковая агрессия / А. Бандура, Р. Уолтерс. – М. : Апрель Пресс; ЭКСМО-Пресс, 2000. – 508 с.
3. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессия : Изучение влияния воспитания и семейных отношений. – М. : Апрель Пресс; ЭКСМО-Пресс, 2000. – 512 с.
4. Бандурка А. М. Конфликтология : Учебн. пособ. для вузов / А. М. Бандурка, В. А. Друзь. – Харьков : Ун-т внутр. дел, 1997. – 355 с.
5. Бацїлева О. В. Психосоциальные аспекты феномена агрессии / О. В. Бацїлева // Наука. Релігія. Суспільство. – 2008. – № 3. – С. 166-174.
6. Бодалев А. А. Психология общения : Избранные психол. тр. / А. А. Бодалев. – М. : Издательство МПСИ, 2002. – 319 с.
7. Борисенко О. Д. Аналітико-статистичні методи й моделі психології та педагогіки : Вибрані лекції / О. Д. Борисенко, Р. Є. Майборода. – К. : ВЦ «Київський ун-т», 2000. – 117 с.
8. Лоренц К. Агрессия (так называемое «зло») : Пер. с нем. / К. Лоренц. – М. : Издательская группа «Прогресс» ; «Универс», 1994. – 272 с.
9. Лоренц К. Так называемое зло / А. И. Федоров (пер.). / К. Лоренц. – М. : Культурная революция, 2008. – 616 с.
10. Маслоу А. Г. Мотивация и личность / А. Г. Маслоу. – СПб. : Евразия, 1999. – 478 с.
11. Минюшев Ф. И. Социальная антропология : курс лекцій / Ф. И. Минюшев. – М. : Международный Университет Бизнеса и Управления, 1997. – 192 с.
12. Психологія : Підручник / За ред Ю. Л. Трофімова. – К. : Либідь, 2000. – 558 с.
13. Холличер В. Человек и агрессия / В. Холличер. – М. : Прогресс, 1975. – 136 с.
14. Шевченко Ю. С. Этологический подход к пониманию агрессии и ее профилактике / Ю. С. Шевченко, М. А. Дерягина, Н. С. Валентович // Подростки и молодежь в меняющемся мире : Материалы междунар. конф. Москва, 30-31 октября 2001 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.youth-non-smoking.ru/Conf/Materials/Material_0048.htm.

15. Фромм Э. [Душа человека, ее способность к добру и злу](#) / Перевод В. А. Закса / Э. Фромм. – [Москва](#) : АСТ, Астрель, 2010. – 256 с.
16. Фромм Э. [Бегство от свободы](#) / Перевод [Г. Ф. Швейника](#) / Э. Фромм. – [Москва](#) : АСТ, 2011 – 288 с.

Агрессивность личности рассматриваются сквозь призму этологического и экзистенциального объяснения агрессии. С точки зрения этологии агрессия рассматривается как инстинктивное и социально обусловленное поведение, которое непосредственно связано с удовлетворением важных жизненных потребностей.

Ключевые слова: агрессия, агрессивность, эволюция, общество.